

Володимир Половець

ПОЛОВЦІ: ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА

Стаття присвячена аналізу історичних джерел, які мають важливе значення для вивчення половецького етносу, його суспільно-політичного та економічного життя.

Ключові слова: літописи, кургани, степ, зимівники, орди, юрти, скульптури, зброя, одяг.

Історичні джерела про половців - це писемні та речові свідчення про їх минуле життя. Перш за все - це літописи, арабські й візантійські джерела та речові археологічні знахідки. Добуваючи інформацію із певного джерела, необхідно пам'ятати, що воно дає лише відповідь на ті запитання, які ставить перед ним історик, і отримана відповідь цілком залежить від форми запитання. При цьому ми виходили з того, що кожне джерело не є об'єктивним відображенням історичного процесу, а лише передає події через світосприйняття його автора.

Ця обставина має важливе значення, бо те чи інше розуміння картини світу, що існує у свідомості автора джерела, так чи інакше впливає на події, які він фіксує. Літописи, іноземні джерела чи речові археологічні знахідки, які створювалися у процесі усвідомленої, цілеспрямованої діяльності, служили для досягнення конкретної мети. Одночасно вони несуть цінну інформацію про той час і людей, коли були створені. Щоб отримати таку інформацію, необхідно знати час та особливості виникнення цих джерел.

Отже, спочатку - про літописи. Вони належать до найважливіших історичних джерел, визначних пам'яток суспільної думки і культури Давньої Русі, з яких ми уперше і ґрунтовно дізнаємося про половців. Досліджуючи літописи, необхідно пам'ятати, що кожен новий літопис складався як зведення попередніх літописів і закінчувався записами про сучасні для літописця події. Переписуючи включені до літопису матеріали, автор намагався створити єдину оповідь, підпорядковуючи її історичній концепції, що відповідала інтересам того політичного центру, де він його писав. Як правило, то був монастир, двір князя, канцелярія митрополита, єпископа тощо. Кожен автор літописного зведення намагався засвідчити високий патріотичний дух і свідомість народу, до якого він належав. Майстерність історичного опису подій в літописах, як на той час, досягала високої довершеності.

Найвідоміші з ранніх літописних зведень, які дійшли до нашого часу, - „Повість временних літ“, „Лаврентіївський“, „Іпатіївський“ та інші літописи. Саме у них знайшло найповніше відображення питання про половців - тюркську племінну групу, яка панувала в південно-руських степах з другої половини XI ст. і до монголо-татарської навали 1240 р. Територія, яку вони займали, називалася Дешт-і-Кипчак, що перекладалося як „Половецьке поле“ (1).

Перш за все заслуговує на увагу „Повість временних літ“, або, як її назвав автор, „Се повести времяных лет, откуда есть пошла Русская земля, кто в Киеве нача первее княжити, и откуда Руская земля стала есть“ (2). Укладена на початку XII ст., у первісному вигляді „Повість...“ до нас не дійшла, а була переписана пізніше і збереглася в кількох копіях. Основна увага у творі приділяється політичним, воєнним та династичним подіям. Містяться відомості про походження і розселення східних слов'ян, утворення Київської держави та її сусідів, відносини з половцями, котрі з'явилися на кордонах Русі з другої половини XI ст. Темі половців Нестор-літопи-

© Половець Володимир Михайлович - доктор історичних наук, професор, зав. кафедри українознавства, політології і соціології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

сець присвятив заключний фрагмент - четверту частину літописного зведення, яка охоплює період з кінця 1050-х до 1110-х років, тобто понад 50 років (2, 46). Це час правління Ярославичів, потомків Ярослава Мудрого (1019-1054), період політичної та феодальної роздробленості, сепаратистських тенденцій, зміцнення місцевої знаті, посилення і відокремлення князівств. Водночас на Русі зберігалася монархія з номінальним центром у Києві, а також єдина руська православна церква з центром - митрополією у тому ж Києві.

Війни між удільними князями спустошали землі Давньоруської держави, а кожне окреме князівство виявилось нездатним своїми силами протистояти іноземним нашествиям. Більше того, дуже часто руські князі у власні міжусобиці втягували сусідів - у тому числі й половців. Найчастіше, більше 50 разів, на сторінках „Повісті временних літ” згадуються саме половці - мешканці подніпровських степів, неспокійні й войовничі сусіди давньоруських князівств. Згадку про половців читаємо під записом 1059 р.: „Уперше прийшли половці війною на Руську землю” (2, 116).

Справедливості ради треба зазначити, що першими напали все-таки половці. Більше того, коли в 1068 р. вони одержали перемогу над Ярославичами, один із братів - Святослав - прибув у Чернігів, зібрав дружину і в одиночку розгромив половців, після чого вони понад 20 років (1068-1092) здійснювали вторгнення на Русь, тільки якщо їх просив хтось із князів (2, 142).

По відношенню до половців Нестор застосовує найбільш яскраві й виразні епітети. Частіше всього він називає їх „поганими” (2, 116). Цей термін, що має в сучасній мові негативний відтінок, автор використовує в дещо іншому значенні. Прикметник „поганій” походить від латинського „paganus”, що означає язичник. Тому називаючи половців „поганими”, літописець „Повісті временних літ” перш за все мав на увазі їх конфесійну належність. Цей епітет вживається у згаданому фрагменті понад десять разів. Головним чинником, що став для літописця визначальним, була їх язичницька віра. Звідси - відсутність у половців певної конфесії викликає до них недовіру, а в окремих випадках неприязнь літописця (2, 118).

Найсильніші епітети застосовує Нестор до тих, хто розоряє християнські святині. Половецького хана Боняка, який брав участь у пограбуванні Києво-Печерського монастиря, літописець називає „хижаком”, „шолудивим”, „окаянним”, „безбожним сином Измаїловим” (3, 235). Головним для літописця була відсутність у номадів християнської віри та особистий високий патріотизм і віра в перемогу над войовничими кочівниками.

Між іншим, війна, внаслідок якої Києво-Печерський монастир був пограбований Боняком, відбулася після того, коли за наказом Володимира Мономаха були вбиті половецькі хани, котрі прийшли до нього з миром. Правда, Мономах сумнівався відносно такого вчинку, але дружина переконала його в тому, що відносно половців „гріха не буде” (3, 230-231).

Аналіз літописного зведення свідчить, що його автор намагався глибоко осмислити історичні події, пов'язані з нашествиями не тільки половців, а і їх попередників - печенігів, хозар, берендеїв та ін. У цьому осмисленні проявлявся його християнський світогляд, коли кожна подія відбувається згідно з Божим промислом, за несповіданою волею Господньою. Пограбування християнських земель - це кара Господня за людські гріхи. У зв'язку з поразкою на річці Альта в 1068 р. літописець зазначає: „Наводит Бог, в гневе своїм, иноплемеников на землю, и тогда в горе люди вспоминают о Боге; междуусобная же война бывает от дьявольского соблазна, а когда же впадёт в грех какой-либо народ, казнит Бог его смертью или голодом, или нашествием поганых” (3, 122).

У записку літопису за 1093 р. зазначається: „Это Бог напустил на нас поганых, не их милуя, а нас наказывая, чтобы мы воздержались от злых дел. Наказал он нас нашествием поганых; это ведь бич его, чтобы мы, опомнившись, воздержались от этого пути своего” (3, 139). У розумінні Нестора кожна подія, кожен випадок має свій, цілковито виразний смисл. Якщо битва відбувалася в одно із церковних свят, то в залежності від її наслідку, він сприймав її як Господне благовоління або ж як особ-

ливо тяжке покарання. У 1033 році після двох поразок від половців, що відбулися в свято Вознесення Господнього і в день святих мучеників Бориса і Гліба, Нестор приводить слова біблійського пророка „Обращу праздникі ваши в плач и песни ваши в рыдание" (3, 160).

Поряд з християнськими у тексті зведення автор вдається і до язичницьких мотивів. Так, природні явища стають для нього „знаменнями", які передвіщають наслідки битви. „Знаменія вєдь на небе или в звѣздах, или в ѿнцє, или в птицах, или в чѣм ином не к добру бывають, но знаменія эти ко злу бывають: или войну предсказывають, или голод, или смерть" (3, 121). „Знаменія" називає добром, якщо воно закінчиться перемогою, і злом, коли відбувається зворотне. У тексті літопису події 1102 року супроводжуються такою авторською ремаркою: „Знаменія бывають одни ко злу, другие же к добру» (3, 202).

Половці неодноразово запрошувалися руськими князями для участі в міжусобних сутичках, що давало привід степовикам здійснювати свої спустошувальні напади. Ще на з'їзді у Любечі (1097) князі намагалися припинити усобиці: „Зачем губим русскую землю, сами между собой устраивая распри? А половцы землю нашу несут розно и рады, что между нами идут войны» (3, 188). У цьому закликі виразилася і воля самого автора літопису, і надія на відновлення величі та могутності Русі.

Нестор звинувачує Олега Святославича в тому, що він залучав половців на боротьбу з руськими супротивниками (4, 230). Втім, судячи по „Поученію Владимира Мономаха", першим запросив половців Мономах (4, 244). Однак він разом з половцями воював в інтересах Києва, а Олег Святославич виступав проти Києва. Як бачимо, Нестор тут саме по собі співробітництво з половцями не засуджував. Мономах тривалий час підтримував дружні зв'язки зі степовиками. Батько Володимира Мономаха Всеволод теж по можливості намагався жити з половцями в мирі. Під час його правління великих русько-половецьких конфліктів не було. Саме при ньому Василько Тербовський разом з половцями неодноразово ходив на Польщу (4, 221). Втім з половцями розпочалися, коли київським князем став Святополк, родич по матері польських королів. Ці війни у першу чергу були вигідні полякам, яких втоміли русько-половецькі набіги. Готував війни Василько Тербовлянський, якого перед самим початком одного з набігів за наказом Святополка було осліплено (4, 267).

Варто підкреслити, що доти, поки Володимир Мономах князував у Чернігові, він виступав за мирні відносини з половцями, у той час як Святополк закликав до війни (4, 224). Як тільки Мономах опинився в Переяславському князівстві, де були сильні антиполовецькі настрої, йому довелося змінити мирну тактику по відношенню до половців на войовничу.

Вивчення тексту „Повісті временних літ" свідчить, що геополітичне становище номадів на південно-руських землях не вичерпувалося лише відносинами з удільними князівствами. Половці допомагали візантійцям ліквідувати загрозу печенігів, грузинам - у боротьбі з сельджуками, дунайським болгарам - у розгромі християнських князів, руським князям - у протистоянні з угорцями і поляками, а також у спробі припинити наступ монголо-татар, що закінчився поразкою як для кочівників, так і для політично роздробленої Русі.

До зазначеного додамо, що автор „Повісті временних літ" виявив великий літературний хист і глибокий патріотизм. Він був добре обізнаний з грецькою історіографією, мав доступ до княжих архівів, а тому його праця здобула заслужену славу і була перекладена на латинську, чеську, польську, датську, німецьку та англійську мови. Академік О. Шахматов зазначав, що Несторові належить честь створення „Повісті временних літ" і разом з тим збудування найдавнішої історії Росії" (4, 10).

До історичних джерел по вивченню половців, як середньовічної народності тюркської групи, відноситься „Лаврентіївський літопис", що містить копію літописного зведення 1305 р. кладений він для суздальського князя Дмитра Костянтиновича в 1377 р. групою невідомих переписувачів під керівництвом ченця Нижегородського Печерського монастиря Лаврентія за списками XV ст. Текст його починається „Повістю временних літ", що становить більше половини змісту, продовжується по-

діями Володимиро-Суздальської землі або Суздальським літописом, доводиться до 1305 р. і закінчується додатками. Уперше літопис опублікований 1846 р. і увійшов до першого тому „Полного собрания русских летописей” (5).

Дослідженням половців у „Лаврентіївському літопису” займався професор Л.М. Гумільов. У своїй монографії „Древняя Русь и Великая степь” він на основі власних підрахунків зазначав: „Згідно з Лаврентіївським літописом”, з 1059 по 1236 рік відбулося 12 нападів половців на Русь і 12 нападів русичів на половців у відповідь, а також 30 спільних русько-половецьких операцій у міжусобних війнах” (6, 36-37).

Отже, в Лаврентіївському літописному зведенні, яке входить до Повного зібрання руських літописів і складається з трьох частин: „Повісті временних літ” (до 1117 р.), „Київського літопису” (до 1200 р.) та „Галицько-Волинського літопису” (до 1200 р.), половці показані у взаємовідносинах з населенням кожного з названих регіонів, відповідно зі світоглядним сприйняттям їх літописцями того часу.

У контексті зазначеного заслуговує на увагу „Іпатіївський літопис” (Іпатський літопис, Літопис Руський за Іпатським списком), літописне зведення першої чверті XV ст., що отримав свою назву за місцезнаходженням його найдавнішого списку в Іпатіївському монастирі (Кострома). Це літописне зведення є компіляцією двох пам'яток: Київського літопису (1198 р.) і Галицько-Волинського повісткування, що його продовжує, і яке було доведене до кінця ХIII ст. Вважається, що поєднання літописань відбулося у Володимирі-Волинському за князя Володимира Васильовича. Уперше літопис опублікований у 1848 р. і увійшов до другого тому „Полного собрания русских летописей”.

Літописне зведення містить третю редакцію „Повісті временних літ” з продовженням до 1118 р., Київський літопис кінця ХII ст. та Галицько-Волинський літопис. Аналіз паперу і почерків показав, що книгу переписано близько 1425 р. Рукопис має 614 сторінок і дійшов до нас у задовільному стані.

За підрахунками автора, в Іпатіївському літописному зведенні мова йде про 30 походів половців на Русь і 27 походів русичів і „чорних клобуків” на половців. При цьому відбулося 38 спільних походів руських і половців у міжусобних війнах (7, 29). Як бачимо, у порівнянні з „Лаврентіївським літописом” цифри дещо різняться, але в даному випадку мова йде про походи не тільки на русичів, але й на „чорних клобуків”, які проживали по кордону Київської Русі. Що стосується відносин з половцями, то в даному літописному зводі вони показані у відповідності з духом і буквою „Повісті временних літ”.

Розвиваючи та доповнюючи один одного, обидва літописці як Лаврентіївського, так і Іпатіївського літописних зведень прагнули відтворити цілісну і послідовну картину вітчизняної історії. Разом з тим оцінка історичних подій кожним з них залежала від політичних уподобань князівства та відношення до дійових осіб своєї сповіді. Так, події квітня - травня 1185 р. у межиріччі Дніпра і Дону, що стали сюжетною основою „Повісті про Ігоря Ігоревича”, в літописанні відображені двома згаданими джерелами таким чином. У «Лаврентіївському» літопису і залежних від його протографів списках ця подія розглядається з позиції Мономаховичів коротко, в дещо памфлетному варіанті, з осудом непродуманого вчинку новгород-сіверського князя і взагалі політики усіх Ольговичів.

Навпаки, в Іпатіївській групі списків /Хлібниківському, Погодинському, Єрмолаївському/ розповідь ведеться детально, з глибокою симпатією до Ігоря Святославовича і всіх чернігівських князів. Це дає підстави вважати, що в Іпатіївському зводі широко використаний текст чернігівських літописців, які прославляли Ольговичів та їх перебування на чолі Чернігівського та Новгород-Оверського князівств.

Відомою писемною пам'яткою половецької мови, як історичного джерела, є словник „Codex Cumanicus” (Половецький словник), складений в кінці ХIII ст. Він поділяється на дві частини - італійську і німецьку. Італійська частина словника, або „Книга перекладача”, фактично є словником, німецька частина, або „Книга Місіонера”, містить переклад релігійних текстів і, згодом, була складена францисканськими ченцями. Вважається, що перший рукопис словника було складено десь недалеко від золотоординської столиці - Сарая (8; 3-63).

Пізня копія „Codex Cumanicus”, яка збереглася в одному з францисканських монастирів Криму, належить до 1330-1340-х рр. На основі дослідження лексики половецького словника було встановлено, що найближчими до кипчакської мови серед сучасних тюркських мов є караїмська і карачаєво-балкарська. (9, 6).

Далі щодо „Слова о полку Ігоревім”. Це - видатна пам'ятка давньоруської і світової літератури про похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича на половців (10). Враховуючи історичний характер поеми та сюжет, автор схильний розглядати її як значне доповнення до попередніх писемних джерел („Повісті временних літ”, „Лаврентіївського” та „Іпатіївського” літописів), в яких хоча й не висвітлені усі подробиці походу Ігоря, як це зроблено літописцями, але висловлені роздуми, вболівання за долю рідної землі, її народу, осуд князівської міжусобиці та незгод, які краляли вітчизну. Заслугує на увагу головна ідея „Слова” - заклик руських князів до єднання перед навалою монголо-татарських полчищ. Цій суспільній меті, яку поставив перед собою автор - патріот, підпорядковані вся система образів і поетичних засобів твору, його композиція. На думку більшості дослідників, текст „Слова” написаний 1187 р., хоча існують й інші дати, але жодна з них не може бути беззастережно визнаною. Єдиний відомий нам текст „Слова” був у складі літописного зведення, що збереглося у бібліотеці Спасо-Ярославського монастиря (11, 209).

Конкретизуючи досліджувану проблему, варто підкреслити значення арабських та персидських джерел, в яких подаються окремі епізоди, історія кочових племен, їх побут та спосіб життя, особливо на табірній стадії кочування, яка характеризувалася достатньо розвинутими суспільними відносинами - військовою демократією. У таких умовах роль племінних і родових ханів зводилася до загально визнаної посади архана /воєначальника/ (12).

Наступна особливість - візантійські джерела. У них зазначається, що кожна орда номадів діяла значною мірою самостійно. Під час війн і завойовницьких походів окремі з них особливо розбагатіли й виділилися, про що писав візантійський історик, імператор Костянтин Багрянородний. Про розміри кочівницької орди та про перших половецьких ханів повідомляє візантійська царівна Анна Комніна, описуючи життя і діяльність свого батька - імператора Олексія Комніна. З її твору „Алексіада” ми дізнаємося про взаємовідносини половців з Візантією в 90-х рр. X! ст., коли печеніги лавиною хлинули на територію імперії, розоряючи і грабуючи відкриті поселення і слабо укріплені містечка. Тоді на запрошення імператора на допомогу прийшли половці на чолі з Боняком і Тугорканом. Наступ закінчився повним розгромом печенігів (13).

Речові джерела. Фрагментарність писемних джерел про половців, очевидний об'єктивізм літописців перетворюють речові джерела у важливу складову вивчення і реконструкції їхньої етнічної та соціально-економічної історії. Речові джерела зберігають історичну інформацію про минуле у предметній формі і відображають виробничу діяльність людей. Речові джерела, як відомо, є найдавніші у складі джерельної бази історичної науки. Окремий комплекс серед них становлять викопні пам'ятки, що досліджуються археологією. У зв'язку з тим, що речові джерела різноманітні й численні, для їх групування застосовують загальні й спеціальні класифікаційні ознаки, враховують специфіку даного типу історичних пам'яток. До історичних речових джерел застосовують назву - пам'ятки матеріальної культури.

Такими пам'ятками є половецькі скульптури, представлені, за підрахунками істориків, майже тисячею екземплярів. Вони зберігаються в музеях України, Росії, Казахстану та інших країн, окремі екземпляри знаходяться в степу. Половецькі статуї відзначаються хорошою якістю різьби, моделювання людської фігури і окремих її частин. Існує декілька видів скульптури: стоячі, сидячі, поясні, зображення з руками і без рук, з фоном і без нього.

Велика кількість жіночих статуй, які кількісно навіть перевищують чоловічі, свідчить про високе становище жінок у половецькому суспільстві. Час розквіту виготовлення статуй припадає на другу половину XH ст. На початок Xm ст. традиція виготовлення і встановлення кам'яних статуй над могилами половецької знаті

практично минула. Залишалися вони, головним чином, у дніпровському степовому Лівобережжі. Сакральне значення статуй для половців дуже велике. Вони шанували їх як богів та поклонялися, приносячи жертвування. Половецькі статуї або, як їх називають, „кам'яні баби“, пов'язані з тюркським словом Баба, тобто „предок“ (14).

Згідно з описами, зробленими ще в ХІХ ст. (коли більшість статуй стояла на своїх одвічних місцях), переважна кількість „кам'яних баб“ розміщувалася в Катерино-славській, Таврійській та Харківській губерніях, у пониззях Дону, західної частини Північного Кавказу і Приазов'ї, до речі, на захід вони поширювалися до Болгарії. При цьому статуї майже повністю відсутні на схід від Дону, в лісостепу, Пороссі, в східній частині Північного Кавказу (15).

Розглядаючи поділ речових археологічних джерел за їх класичним функціональним призначенням на два роди (засоби виробництва і результати виробництва), підкреслимо, що для номадів проблемними залишалися засоби виробництва. Справа в тому, що їх кочовий спосіб життя, можливість займатися ремісництвом лише в зимових станах, суттєво обмежували організацію промислів під час кочів'я. Саме тому, на думку вчених, ця група джерел тривалий час зберігає мовчання (16,122).

Разом з тим для повсякденного життя кочівників потрібні були речі побутового користування (результати виробництва), і вони мусили мати постійні зв'язки з ремісниками міст, що потрапляли в зону їх кочів'я. Значною мірою цьому сприяла торгівля, яку вели половці, та розвиток товарно-грошових відносин, особливо в кінці ХІІ - на початку ХІІІ ст.

Перш за все, про половецькі юрти. Це переносне житло з жердин, укрите шкурами чи повстю. Поставлені в коло юрти утворювали вежі. Під час кочування юрти ставилися на вози. Про призначення юрти дізнаємося зі звіту про свою подорож у Степ у ХІІІ ст. монаха-францисканця Платона Карпіні: „... круглі, виготовлені вони на зразок намета і зроблені з жердин і тонких палиць. Зверху ж посередині є кругле вікно, звідки падає світло, а також для виходу диму, тому що в середині у них постійно горить вогонь. Стіни ж і дах покриті повстю, двері також виготовлені із повсті. Окремі швидко розбираються і переносяться на в'ючних тварин, інші не можуть розбиратися і перевозяться на возах“ (17, 27).

До викопних речових джерел, що досліджуються археологами, - пам'яток матеріальної культури - належать предмети побуту і прикраси. За останні роки здійснено ряд важливих археологічних досліджень, які дають можливість ознайомитися з окремими сторонами повсякденного життя половецького етносу. Це, перш за все, розкопки Чингульського кургану поблизу с. Заможне Токмацького району Запорізької області, здійснене експедицією Інституту археології АН України. Вчені-археологи дослідили унікальний поховальний комплекс на краю степового плато високого правого берега річки Чингул (18, 14).

Стратифікація кургану, опис споруд, кам'яні огорожі та вимостки на сплоснених верхівках курганів, залишки вогнищ, трізна з кістками тварин та уламками посуду, детальний опис широкого і глибокого рову, на дні якого зібрано багато фрагментів однотипних округлодонних амфор, уламки глазурового білоглиняного посуду свідчать про поховання багатого половецького хана.

Про те свідчили його дорогий каптан грецької роботи, прикрашений золотом, підперезаний шовковою стрічкою. Поряд з похованим стояв срібний з позолотою і керамічний посуд, чаша, коштовна амфора, курильниця срібна з позолотою у формі півсферичної чаші на високому конічному піддоні, закрите півсферичною кришкою кресало. Доповнювали вбрання похованого два золотих персні, оздоблені самоцвітами, на безіменних пальцях рук. В долоні правої руки був затиснутий кінчик витого золотого стрижня (19, 20).

Окремо слід сказати про зброю. До неї належали шабля, шолом, щит, кольчуга, наліччя, сагайдак, ножі (сагайдачний, великий залізний однолезовий, залізний однолезовий з костяною колодочкою), золотий стрижень - жезл, широкий поясний ремінь зі сріблом з позолотою (28, 23).

Враховуючи, що жодне поховання номадів не обійшлося без коня і кінської зброї,

в Чингульському кургані вони заслуговують на особливу увагу. Коні були загнудані та осідлані, мали однакові вудила, стремена, підпружні пряжки. Сідла збереглися висока передня лука та залишки дерева, що допомогли встановити загальний його розмір - 45 x 35 см. Лука мала тонку дерев'яну основу, обтягнута шкірою, що кріпилася до луки сідла срібними гвіздками з півсферичними шляпками. На ніжках луки зроблені спеціальні виступи шириною 8 см для кріплення полиць. Загальна висота луки - 27 см. Під сідлом добре простежувався тонкий прошарок повсті від пітника довжиною 60 см (21, 17).

Звичайно, це було поховання не характерне для всього половецького етносу. Про те свідчать археологічні дослідження С.О. Плетньової. Ще в 50-х рр. минулого сторіччя, з'ясовуючи якісний склад війська кочівників на основі аналізу озброєння, що збереглося в похованнях, вчена виділила три види чоловічих військових могил:

а/ поховання з конем чи без нього, з залишками лука і наконечниками стріл;

б/ поховання з конем, загнуданим і осідланим, з пікою або списом, надлуччям, стрілами, інколи з шаблею і фрагментами кольчуги;

в/ поховання з конем, загнуданим і осідланим, з пікою або списом, шаблею, надлуччям, стрілами, сагайдаком, набором захисного спорядження (кольчуги, шоломи тощо) (22, 17).

При цьому С.О. Плетньова зазначає, що на сто поховань першої групи припадає всього 1-2 поховання третьої групи. Відсутність необхідного захисного спорядження свідчить про те, що половці в основному були воїнами-стрілками із лука, практично не здатними до рукопашного бою. Чому в літописах так рідко згадується про прориви половцями руських бойових порядків. У перемогах, одержаних половцями, спрацьовувала не стільки чисельна перевага, скільки масові обстріли із луків, чого кожного половця навчали з п'ятирічного віку (23, 14).

Вивчення поховань, виявлених у Половецькому степу, показує, що в багатьох із них присутні не тільки речі, виготовлені сідельниками, шорниками, лучниками, косторізами, сагайдачниками, ковалями, але й залишки одягу, який шився з коштовної тканини, що доставлялася купцями зі Сходу та Візантії. Одяг виготовляли, як правило, за зразками своєї (степової) моди. З краму кроїлися сорочки і каптани, штани шили зі шкіри.

Візантіїців половці перейняли нашивки розкішних смуг - „клавів" на рукавах каптанів. Такі нашивки носили, за прикладом візантійських аристократів, представники половецької знаті. До речі, більшість статуй Половецького степу теж виготовлена з „клавами" на рукавах. Нерідко поряд із залишками одягу в похованнях лежали пряжки з язичками, нашивні бляшки, ножиці, бронзові дзеркальця тощо. Крім того, половчанки носили своєрідні головні убори, характерні сережки і нагрудні прикраси. (24, 191)

Наведені приклади свідчать про те, що в зимівниках у половців було добре організоване ремісничє виробництво зі своїми традиційно-степовими особливостями та потребами.

Таким чином, дослідження історичних джерел про половців, їх спосіб життя, звичаї та обряди дає можливість матеріалізувати образ етносу, який так і не встиг пройти належний йому історичний шлях розвитку, розкидавши поспіхом своїх одноплемінників по інших країнах, і залишився у пам'яті слов'янських народів лише в билинах, та й то спотворений татаро-монгольською навалою.

1. Кудряшов В.К. Половецкая степь. - М., 1948.
2. Повесть минулих літ. - К., 1982. - 224 с.
3. Повесть временных лет (Перевод Д.С. Лихачева). - М., 1997. - 316 с.
4. Повести Древней Руси. - М., 2002. - 399 с.
5. Полное собрание русских летописей. - Т. II. - М., 1998. - СПб. - 530 с.
6. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь. - М., 1989. - 766 с.
7. Ипатьевская летопись // ПСРЛ. - Т. II. - М., 1962. - 938 с.
8. Golden P. „Codex Cumanicus" in Monuments of Central Asia. Istanbul, 1992, pp.

- 30 с.; Половецъ В.М. Половці. - Чернігів, 2007. - 136 с.
9. Караймско - русско - польский словарь / Под ред. Н.А. Баскакова, А. Зайончковского, С.М. Шапшала. - М., 1974. - 688 с.
10. Малий словник історії України. - К., 1997. - 464 с.
11. Довідник з історії України. - Т. 3. - К., 1999. - 634 с.
12. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. - Т. 1, ч. 2. - М.-Л., 1952. - 588 с.; Ибн Фадлан: Ковалевский А.П. Книга Ахмеда ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. - Харьков, 1956. - 340 с.; Петахья: Марголин П. Три еврейских путешествника XI - XII вв. - СПб, 1984. - 563 с.; Тизенгаузен В.Е. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. - Т. 1. Извлечения из сочинений арабских авторов. - СПб, 1884. - 588 с.
13. Константин Багрянородный. Об управлении империей: Текст, перевод, комментарий. - М., 1989. - 141 с.; Анна Комнина. Алексиада. - М., 1965. - 1165 с.
14. Плетнёва С.А. Половецкие каменные изваяния. - Свод археологических источников. - Впн. Е 4 - 2. - М., 1974. - 161 с.; Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. - М., 1986. - 249 с.; Дашкевич Я.Р., Трыярки Э. Каменные бабы причерноморских степей. Коллекция из Аскания-Нова. - Wroslaw, 1982. - 178 с.
15. Федоров-Давыдов Г.А. Вказана праця.
16. Плетнева С.А. Половцы. - М., 1990. - 205 с.; Федоров-Давыдов Г.А. Вказана праця.
17. Плано Карпини. Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. - М., 1957. - 272 с.
18. В.В. Отрошенко, Ю.Я. Рассмакин. Половецкий комплекс Чингульского кургану // Археологія. - 1986. - № 53. - 36 с.
19. Там само.
20. Там само.
21. Там само.
22. Плетнёва С.А. Кочевники южнорусских степей IX-XIII вв. Автор. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук / Плетньова С.О. - М., 1958. - 24 с.
23. Д. Коровкин. Половцы 12-13 век: оружие и доспехи // Воин. - 2005. - № 1. - 76 с.
24. Федоров-Давыдов Г.А. Вказана праця.

Статья посвящена анализу исторических источников, имеющих важное значение для изучения половецкого этноса, его общественно-политической и экономической жизни.

The article is devoted to analysis of historical sources which are of great importance for researching of Polovitian ethnos, its social, politic and economic life.